

اصطلاحنامه‌ها و سازماندهی دانش

انتشار گسترده منابع اطلاعاتی و افزایش روزافزون رسانه‌های اطلاعاتی الکترونیکی دسترسی به اطلاعات مناسب در زمان مناسب را به معضلی بزرگ تبدیل کرده است. به طوری که امروزه مشکل کمبود اطلاعات و دانش مطرح نیست، بلکه مشکل اساسی انبوه اطلاعات است. روش‌های سازماندهی بهینه اطلاعات یکی از مباحثی است که در سال‌های اخیر توجه بسیاری از متخصصان اطلاع‌رسانی را به خود جلب کرده است. با توجه به افزایش روزافزون دانش، سازماندهی منابع اطلاعاتی روزبه‌روز اهمیت بیشتری می‌یابد. نمایه‌سازی و چکیده‌نویسی به‌عنوان یکی از مهم‌ترین فعالیت‌های مرتبط با سازماندهی تحلیلی منابع از آغاز شکل‌گیری اولین نظام‌های ذخیره و بازیابی اطلاعات شکل گرفته و متخصصان زیادی را به خود مشغول کرده است و تحول بسیار بزرگی در حوزه اطلاع‌رسانی به‌وجود آورده است. برای نمایه‌سازی، ابزارهایی برای استخراج واژه‌ها و عبارات یکدست و مناسب با حفظ روابط معنایی بین آنها مورد نیاز بود؛ در حقیقت شکل‌گیری اصطلاحنامه‌ها در پاسخ به این نیاز فراهم آمد و رشد یافت.

نمایه‌سازی موضوعی منابع اطلاعاتی، مستلزم دو مرحله اساسی است. ابتدا باید محتوای مدرک شناسایی و تشخیص داده شود، در این مرحله نمایه‌ساز اصطلاح‌هایی را که معرف مدرک خاصی است، انتخاب می‌کند. انتخاب اصطلاح، برای تأمین نیازهای مخاطبان خاص انجام می‌شود، به این معنا که در این مرحله علاوه بر تصمیم‌گیری درباره محتوای مدرک، نمایه‌ساز باید به چرایی توجه گروه ویژه‌ای از کاربران به آن منبع نیز پاسخ‌گو باشد. البته باید توجه داشت که برای هیچ مدرکی، مجموعه واحدی از اصطلاحات نمایه‌ای مناسب وجود ندارد، و این می‌تواند دلیلی بر گزینش متفاوت اصطلاحات نمایه‌ای در مراکز اطلاع‌رسانی مختلف باشد. همان‌گونه که پروفیسور لنکستر اشاره می‌کند، نمایه‌ساز باید درباره یک مدرک سوالات مختلفی را از خود بپرسد، مدرک درباره چه چیزی است؟ این مدرک با چه هدفی به مجموعه اضافه شده است؟ بهره‌گیران به چه جنبه‌هایی از مدرک علاقه‌مند هستند؟ پس از شناسایی

اصطلاحات معرف مدرک، نمایه‌ساز در گام دوم نیازمند تبدیل این اصطلاحات به مجموعه‌ی خاصی از اصطلاحات نمایه‌ای است. در این باره می‌توان بین نمایه‌سازی استخراجی - استخراج واژگان و عبارات از خود متن در دست نمایه‌سازی - و نمایه‌سازی تخصیصی - اختصاص اصطلاحات به مدرک، از منبعی غیر از خود آن مدرک - تفاوت قائل شد. در کل نمایه‌سازی تخصیصی مستلزم استفاده از اصطلاحاتی است که از میان واژگان کنترل‌شده استخراج شده است. واژگان کنترل‌شده شامل نوعی ساختار معناشناختی است که برای کنترل مترادف‌ها، تفاوت بین کلمات هم‌نگاشت و ایجاد ارتباط بین اصطلاحات به کار می‌رود. در سازماندهی، واژگان کنترل‌شده به سه دسته اصلی «طرح‌های رده‌بندی کتابشناختی»، «فهرست سرعنوان‌های موضوعی» و «اصطلاحنامه‌ها» تقسیم می‌شوند. تمام این نظام‌ها می‌کوشند تا اصطلاحات را هم به‌صورت الفبایی و هم به‌صورت نظام‌مند ارائه کنند. در رده‌بندی کتابشناختی، نظم الفبایی در درجه دوم اهمیت قرار دارد. ولی در اصطلاحنامه‌ها، نظم الفبایی اهمیت خاصی دارد و با استفاده از ارجاعات متقابل، یک ساختار نهانی سلسله‌مراتبی در درون ساختار الفبایی ایجاد شده است. این ارتباط معنایی در اصطلاحنامه‌ها دارای اهمیت بسیاری است و با گسترش و توسعه علوم، ساختار و روابط میان اصطلاحات دچار تحولات اساسی می‌شود. به تعبیر دکتر فریبرز خسروی، اصطلاحنامه موجود زنده‌ای است که اگر رگ‌های حیاتی‌اش - یعنی همان ارتباطات معنایی - برقرار نباشد و آنچه لازم دارد - یعنی روزآمدسازی - در آن صورت نگیرد، اصطلاحنامه می‌میرد. فهرست سنتی سرعنوان‌های موضوعی به علت الفبایی بودن به اصطلاحنامه‌ها بسیار شبیه است. ولی چون ساختار سلسله‌مراتبی ناقصی برخوردار است و بین ارتباط سلسله‌مراتبی و شرکت‌پذیری تمایز دقیقی قائل نشده، با اصطلاحنامه‌ها تفاوت دارند بنابراین تشخیص دقیق محتوای مدرک و انتخاب اصطلاحات مناسب برای معرفی مدرک، در نظام‌های اطلاع‌رسانی اهمیت بالایی دارد. برای یکدستی در انتخاب اصطلاحات معرف مدرک و ایجاد ارتباطات منطقی و درست بین آنها، استفاده از

اصطلاحات معرف مدرک، نمایه‌ساز در گام دوم نیازمند تبدیل این اصطلاحات به مجموعه‌ی خاصی از اصطلاحات نمایه‌ای است. در این باره می‌توان بین نمایه‌سازی استخراجی - استخراج واژگان و عبارات از خود متن در دست نمایه‌سازی - و نمایه‌سازی تخصیصی - اختصاص اصطلاحات به مدرک، از منبعی غیر از خود آن مدرک - تفاوت قائل شد. در کل نمایه‌سازی تخصیصی مستلزم استفاده از اصطلاحاتی است که از میان واژگان کنترل‌شده استخراج شده است. واژگان کنترل‌شده شامل نوعی ساختار معناشناختی است که برای کنترل مترادف‌ها، تفاوت بین کلمات هم‌نگاشت و ایجاد ارتباط بین اصطلاحات به کار می‌رود. در سازماندهی، واژگان کنترل‌شده به سه دسته اصلی «طرح‌های رده‌بندی کتابشناختی»، «فهرست سرعنوان‌های موضوعی» و «اصطلاحنامه‌ها» تقسیم می‌شوند. تمام این نظام‌ها می‌کوشند تا اصطلاحات را هم به‌صورت الفبایی و هم به‌صورت نظام‌مند ارائه کنند. در رده‌بندی کتابشناختی، نظم الفبایی در درجه دوم اهمیت قرار دارد. ولی در اصطلاحنامه‌ها، نظم الفبایی اهمیت خاصی دارد و با استفاده از ارجاعات متقابل، یک ساختار نهانی سلسله‌مراتبی در درون ساختار الفبایی ایجاد شده است. این ارتباط معنایی در اصطلاحنامه‌ها دارای اهمیت بسیاری است و با گسترش و توسعه علوم، ساختار و روابط میان اصطلاحات دچار تحولات اساسی می‌شود. به تعبیر دکتر فریبرز خسروی، اصطلاحنامه موجود زنده‌ای است که اگر رگ‌های حیاتی‌اش - یعنی همان ارتباطات معنایی - برقرار نباشد و آنچه لازم دارد - یعنی روزآمدسازی - در آن صورت نگیرد، اصطلاحنامه می‌میرد. فهرست سنتی سرعنوان‌های موضوعی به علت الفبایی بودن به اصطلاحنامه‌ها بسیار شبیه است. ولی چون ساختار سلسله‌مراتبی ناقصی برخوردار است و بین ارتباط سلسله‌مراتبی و شرکت‌پذیری تمایز دقیقی قائل نشده، با اصطلاحنامه‌ها تفاوت دارند بنابراین تشخیص دقیق محتوای مدرک و انتخاب اصطلاحات مناسب برای معرفی مدرک، در نظام‌های اطلاع‌رسانی اهمیت بالایی دارد. برای یکدستی در انتخاب اصطلاحات معرف مدرک و ایجاد ارتباطات منطقی و درست بین آنها، استفاده از

باشد. فقط موضوع مهم و درخور توجه در انتقال به محیط دیجیتال، شناخت درست این محیط و قابلیت‌های آن است. شناخت قابلیت‌های محیط جدید به ما این امکان را می‌دهد که از قابلیت‌های آن در نظام‌های ذخیره و بازیابی استفاده کنیم و فقط انتقال صرف از محیط سنتی به محیط جدید - بدون توجه به ویژگی‌های آنها - صورت نگیرد. زیرا هر رسانه‌ای با ویژگی‌های خاص خود، قابلیت‌های جدیدی را فراهم می‌کند که با استفاده از آنها می‌توان به ارزش‌هایی محصول افزود. بنابراین استفاده از واژگان کنترل‌شده و توجه به ارتباطات معنایی بین واژه‌ها و عبارات - به‌عبارتی استفاده از اصطلاحنامه‌ها - از اولویت‌های اساسی هر نظام ذخیره و بازیابی موفق است. اگرچه در ایران فعالیت‌های اندکی در این زمینه صورت گرفته، همین فعالیت‌های اندک نیز خود مبین اهمیت و ارزش آن‌ها در نظام‌های ذخیره و بازیابی است. شاید دلیل اصلی فعالیت اندک در حوزه تدوین اصطلاحنامه‌ها و اصطلاحنامه‌نگاری در ایران، بینش صحیح در بین متخصصان حوزه‌های موضوعی مختلف و همچنین نبود متولی مشخص باشد. این دو عامل موجب می‌شود که، منابع مالی مورد نیاز چنین طرح‌هایی - که نسبتاً پرهزینه و زمان‌بر هستند - به‌درستی تأمین نشود و مشکلات فراوانی بر سر راه تدوین آنها ایجاد شود.

معدود پروژه‌های انجام شده در این حوزه، حاکی از عشق و علاقه عمیق متولیان امر و اعتقاد آنها به ضرورت تدوین چنین آثاری است و گرنه بسیاری از اصطلاحنامه‌ها در میانه راه متوقف می‌شد و به سرانجام نمی‌رسید. امید است که روزآمدسازی آنها نیز همگام با تحولات و پیشرفت‌های علم و دانش صورت گیرد تا با پایان حیات آنها مواجه نشویم. ویژه‌نامه اصطلاحنامه که پیش رو دارید حاصل تلاش بسیار همکاران نشریه و همکاری برگزارکنندگان همایش ملی اصطلاحنامه و کاربردهای آن در محیط الکترونیکی و به‌ویژه آقای سید مهدی طاهری - دبیر همایش - می‌باشد. امید است که این همایش و نیز ویژه‌نامه حاضر بتواند گامی هرچند ناچیز برای معرفی این حوزه مهم و کلیدی و تبیین ارزش‌های آن برداشته باشد.

داریوش مطلبی

واژگان کنترل‌شده بسیار حائز اهمیت است. اصطلاحنامه‌ها در پاسخ به این به‌وجود آمده‌اند و از آنجاکه توانایی ایجاد روابط معنایی بین اصطلاحات را دارند، بهترین گزینه برای این منظور محسوب می‌شوند. با توجه به گستردگی علوم و شاخه‌های متنوع آن، نیاز به وجود اصطلاحنامه‌های موضوعی متنوعی وجود دارد. در کنار اصطلاحنامه‌های موضوعی که تعداد آنها هر روز در حال افزایش است؛ برای برقراری ارتباط بین حوزه‌های مختلف علمی، متخصصان به‌تهدیه اصطلاحنامه‌هایی تهیه کردند تا ارتباطات معناشناختی بین اصطلاحات را فراهم سازند.

در تهیه هر اصطلاحنامه ابتدا آنتولوژی آن حوزه موضوعی شناسایی می‌شود و سپس اقدام به توصیف و ترسیم آن هستی به‌عبارتی آنتوگرافی پرداخته می‌شود. در حقیقت آنچه در تدوین اصطلاحنامه‌ها رخ می‌دهد، همان آنتوگرافی می‌باشد. بنابراین می‌توان گفت که هستی‌نگاری یا آنتوگرافی هر حوزه‌ای توسط اصطلاحنامه آن حوزه ترسیم می‌شود. پس ضرورت وجودی اصطلاحنامه با توجه به موارد فوق به وضوح احساس می‌شود. در بسیاری از موارد، از اصطلاحاتی نظیر اصطلاحنامه ذخیره، اصطلاحنامه بازیابی و نظایر آن استفاده می‌شود که به‌نظر می‌رسد ناشی از عدم شناخت اصطلاحنامه و کاربرد آن است. به‌طور کلی می‌توان گفت که اصطلاحنامه‌ها قادر به برقراری ارتباط معنایی بین واژه‌ها و عبارات می‌باشند و نمی‌توان تفاوتی در ذخیره و بازیابی برای استفاده از آنها قائل شد. چرا که ذخیره در ارتباط مستقیم با بازیابی است، به‌این معنا که ما در بازیابی، هر آن چیزی را استخراج می‌کنیم که ذخیره کرده‌ایم. بنابراین بدون استفاده از اصطلاحنامه‌ها و ایجاد ارتباط معنایی بین واژه‌ها و عبارات نمی‌توانیم نظام ذخیره و بازیابی ارزشمندی داشته باشیم که بر مبنای نیاز کاربر ایجاد شده باشد.

با توجه به توسعه روزافزون منابع الکترونیکی و توجه و اقبال متخصصان، کارشناسان و دانشگاهیان به آن، این سؤال مطرح می‌شود که چه تفاوتی بین کاربرد اصطلاحنامه‌ها در محیط‌های سنتی و الکترونیکی وجود دارد؟ به‌نظر می‌رسد تفاوتی بین این دو وجود نداشته